

Кружальний посуд, серед якого переважає столовий (рис. 4, 1), належить до черняхівського типу, що дає підставу відносити обидва житла до черняхівської культури.

А. А. КОЗЛОВСКИЙ

**Жилища из нижнего слоя
городища Башмачка
на Днепропетровщине**

Резюме

В 1971—1975 гг. экспедицией Института археологии АН УССР проводились раскопки на городище черняховской культуры у с. Башмачка Солонянского района Днепропетровской области. В 1972—1973 гг. были исследованы два полуземляночных жилища, относящихся к периоду первоначального заселения городища. Оба они столбовой конструкции, с открытыми очагами. Среди керамического материала преобладают фрагменты лентных сосудов. Встречаются изделия из кости. В лепной керамике прослеживаются элементы позднезарубинецкой и пшеворской культур.

**О. С. БЕЛЯЕВ
І. О. МОЛОДЧИКОВА**

**Поховання кочівників
на р. Орель**

Розвиток давньоруської держави проходив у постійній боротьбі з войовничими степовими сусідами. Протягом майже п'яти століть, з IX до XIII, її південні й східні кордони зазнавали частих нападів. Одним з постійних ворогів були тюркські кочівники-печеніги, торки, берендеї, половці та інші племена, які з'явилися у Подніпров'ї в IX ст. Кордони кочовиків не були незмінними. Вони то просуvalись на північ, то відступали на південь. Так, у IX—XI ст. їх північна межа проходила по р. Сулі, до оборонних ліній Русі X ст., а в XIII ст. — по р. Псьол. Поміж Ореллю і Самарою, ближче до їх гирла, були вежі половців, які за їх розташуванням щодо Києва називають заорельськими¹. На карті, складеній Б. О. Рибаківим² на основі даних давньоруських літописів, «Слова о полку Ігоревім» та книги Ідрісі, район Поорелля входив до половецького ханства Біла Куманія, володіння роду хана Боняка — одного з ватажків дніпровських половців³. С. О. Плетньова також виділяє заорельських половців, які займали землі на південь від цієї ріки⁴.

Ці висновки в основному базуються на відомостях писемних джерел. Археологічний матеріал нечисленний, оскільки розкопки тут були незначними.

Вперше археологічним вивченням Поорелля зайнявся Д. І. Яворницький⁵, який у 1905 р. напередодні XIII Археологічного з'їзду провів розкопки понад п'ятдесяті курганів. У них поруч з похованнями епохи бронзи були зафіксовані і поховання кочівників.

За радянського часу в зв'язку з великим розмахом меліоративних робіт на півдні України розгорнулись інтенсивні археологічні дослідження. В 1968 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під ке-

¹ Кудряшев К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 134.

² Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года.—КСИИМК, 1952, вып. 14, с. 43, рис. 15 б.

³ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 224.

⁴ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях.—МИА, 1958, № 62, с. 154, рис. 1; с. 174, рис. 12.

⁵ Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии.—Тр. XIII АС, т. 1. М., 1907, с. 108, 109, 117.

рівництвом Ю. Г. Колосова було проведено розвідки в долині р. Орелі на трасі майбутнього каналу Дніпро—Донбас, в результаті яких відкрито кілька десятків пам'яток неоліту, епохи бронзи, раннього залізного віку, в тому числі й поховальні пам'ятки пізніх кочівників⁶. З 1970 р. на р. Орель постійно веде дослідження експедиція «Дніпро—Донбас» Інституту археології АН УРСР під керівництвом доктора історичних наук Д. Я. Телегіна. За цей час нею досліджено близько ста курганів, вісім поселень, два могильники. Поряд з похованнями більш ранніх епох виявлені й могили пізніх кочівників*.

Кочівницькі поховання впущені в насипи курганів ямно-зрубного часу. Вони розкопані, зокрема, в курганах поблизу сіл Чернеччина, Чернявщина, Бузівка Магдалинівського і Павлоградського районів Дніпропетровської області.

Поховання 1 (с. Чернеччина, к. 2, п. 4)⁷. На глибині 0,8 м лежав кістяк дорослої людини, випростаний на спині, головою на південний захід (рис. 1, 3). Руки витягнуті вздовж тулуба, кисті покладені під тазовими кістками. Над кістками траплялись уламки дерева. Біля коліна лівої ноги знайдені залишки берестяної обклашки сагайдака та два залізних стремена, одне збереглось в уламках, а друге (рис. 2, 1) має аркоподібну дужку, розплющену зверху. Підніжка вузька — 2,3 см, висота стремена — 13,5 см, ширина — 11,5 см. За формою воно найбільше наближається до кочівницьких старожитностей XII ст.⁸

Біля стегнової кістки лівої ноги лежав фрагментований залізний черешковий ніж довжиною 6,5 см. Череп коня з залишками двоскладових вудил знайдено на північний захід від голови людини. На південному заході від черепа лежало копито коня.

За строменом поховання можна датувати XII ст.⁹

Поховання 2 (с. Чернеччина, к. 3, п. 15)¹⁰. На глибині 1,26 м лежав випростаний кістяк дорослої людини на спині, орієнтований головою на північний схід (рис. 3, 3). Руки зігнуті в ліктях, кисті — на тазових кістках. Біля останніх з лівого боку лежали дві річкові черепашки та кругла залізна пряжка (рис. 2, 2) діаметром 3 см з рухомим язичком. Аналогії відомі в половецьких старожитностях¹¹, що свідчить про належність поховання до XI—XII ст.

Поховання № 3 (с. Бузівка, к. 1, п. 2)¹². Кістяк дорослої людини виявлено на глибині 0,4 м. Він випростаний, покладений на спині, головою

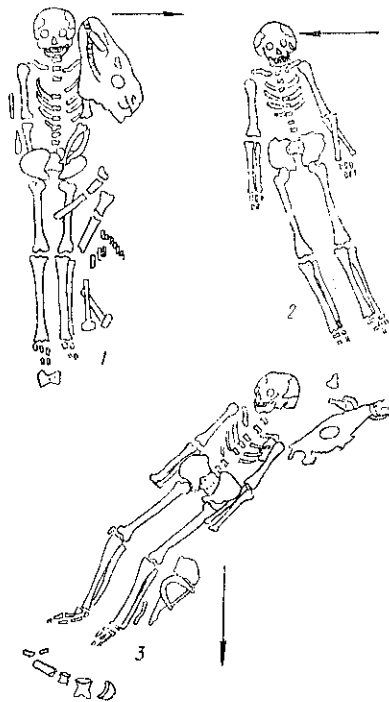

Рис. 1. Поховання з курганів Поорелля:

1 — Бузівка, к. 1, п. 2; 2 — с. Чернеччина, к. III, п. 15; 3 — с. Чернеччина, к. II, п. 4.

⁶ Рутковская Л. М. Исследования раннесредневековых памятников на р. Орель в 1968 г.— АИУ в 1968 г. К., 1971, с. 47.

* Автори вдячні Д. Я. Телегіну за люб'язний дозвіл опублікувати матеріали експедиції.

⁷ Клименко В. Ф. Раскопки курганов в с. Чернеччина Магдалиновского района Днепропетровской области (отчет о раскопках).— НА ІА АН УРСР, № 1972/16.

⁸ Плетнева С. А. Указ. статья, с. 170.

⁹ Там же.

¹⁰ Клименко В. Ф. Указ. отчет.

¹¹ Плетнева С. А. Указ. статья, с. 178, 189.

¹² Телегин Д. Я., Беляев А. С., Кравец И. В., Молодчикова И. А. Отчет о работе археологической экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г.— НА ІА АН УРСР, № 1974/1.

на захід, кістки обличчя злегка повернуті на північ (рис. 1, 1). Права рука витягнута вздовж тулуба, кисть — під тазовими кістками; ліва злегка зігнута у лікті, з кистю на тазі. Біля фаланг пальців правої ноги лежала кістяна пряжка, що мала залізну петлю з язичком, від якої збереглися сліди у вигляді іржі на зовнішньому боці (рис. 4, 2). Подібна до неї знайдена в Саркелі в шарі салтівської культури ¹³, що може свідчити на користь більш ранньої її дати (X ст.). Біля кісток правої руки були фраг-

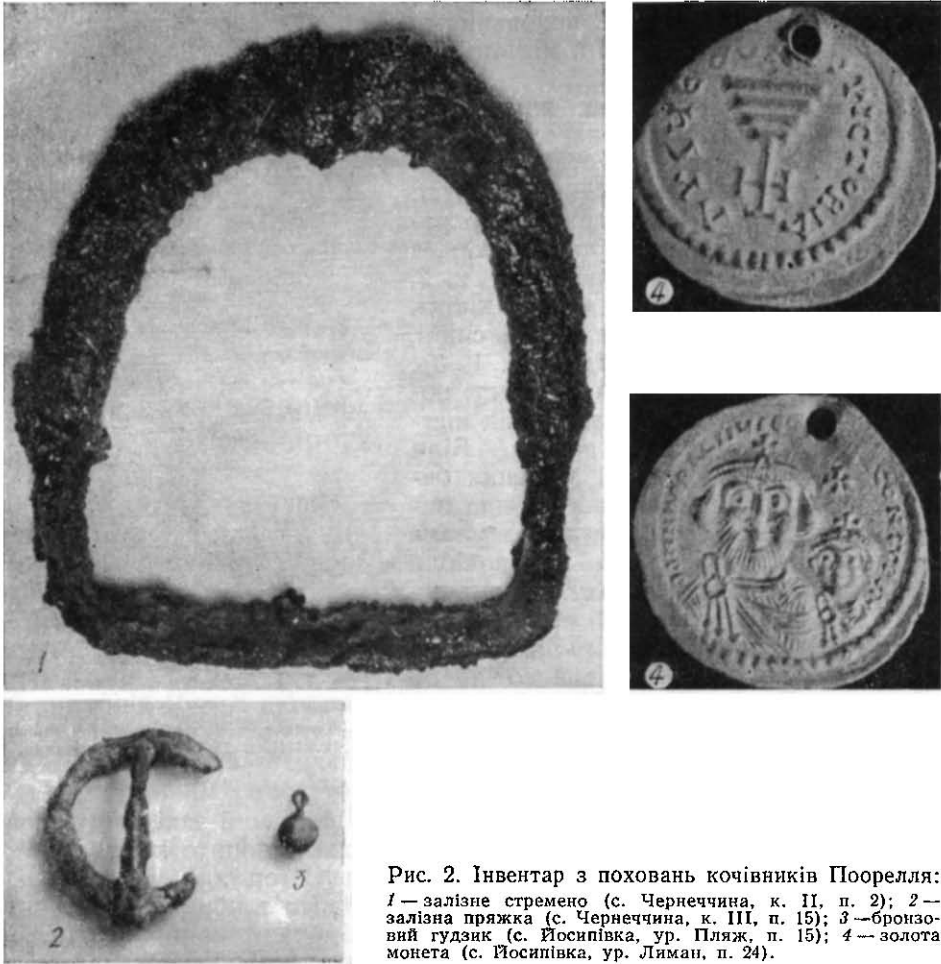

Рис. 2. Інвентар з поховань кочівників Поорелля: 1 — залізне стремено (с. Чернечина, к. II, п. 2); 2 — залізна пряжка (с. Чернечина, к. III, п. 15); 3 — бронзовий гудзик (с. Йосипівка, ур. Пляж, п. 15); 4 — золота монета (с. Йосипівка, ур. Ляман, п. 24).

менти залізних наконечників стріл з залишками ратищ (рис. 4, 3). Погана збереженість наконечників не дає можливості їх датувати. Тут же знайдено кістяні накладки від лука, які дуже поширені в кочівницьких старожитностях (рис. 4, 4). Аналогії є в могильниках VIII ст. у Сибіру ¹⁴, а також в похованнях кочівників у Північному Причорномор'ї. Датуються вони X ст.

На північ від голови небіжчика лежав череп коня, в якому збереглися залізні вудила, виготовлені з одного прута — так звані без перегину (рис. 4, 1). В невеликі нерухомі кільця по краях вставлені маленькі кільця. Ці вудила хронологічно засвідчені в кінці IX—XIII ст., але частіше вони трапляються в комплексах X—XI ст. (Саркел—Біла Вежа) ¹⁵. По-

¹³ Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 1958, № 62, с. 39, рис. 25/2.

¹⁴ Евтюхова Л. А. Археологические памятники енисейских кыргызов. Абакан, 1948, с. 64.

¹⁵ Плетнева С. А. Указ. статья, с. 156.

перек лівої ноги людини лежала одна кістка передньої кінцівки коня, а друга — під кутом до першої. Перехрещені кістки задніх кінцівок були біля стегнової кістки похованого. Поруч з ними виявлено залишки берестяної обкладки сидла.

Це поховання можна віднести до I групи кочівницьких старожитностей за С. О. Плетнєвою¹⁶. Вона виділяє шість ознак печенізьких пам'яток: 1) поховання впускне, проста могильна яма; 2) орієнтація на

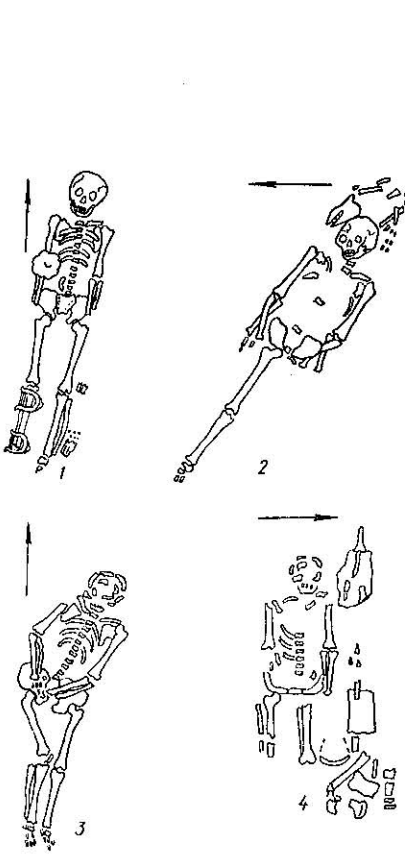

Рис. 3. Поховання з курганів і могильників:

1 — с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64; 2 — с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 24; 3 — с. Йосипівка, ур. Пляж, п. 15; 4 — с. Чернявщина, к. IV, п. 3.

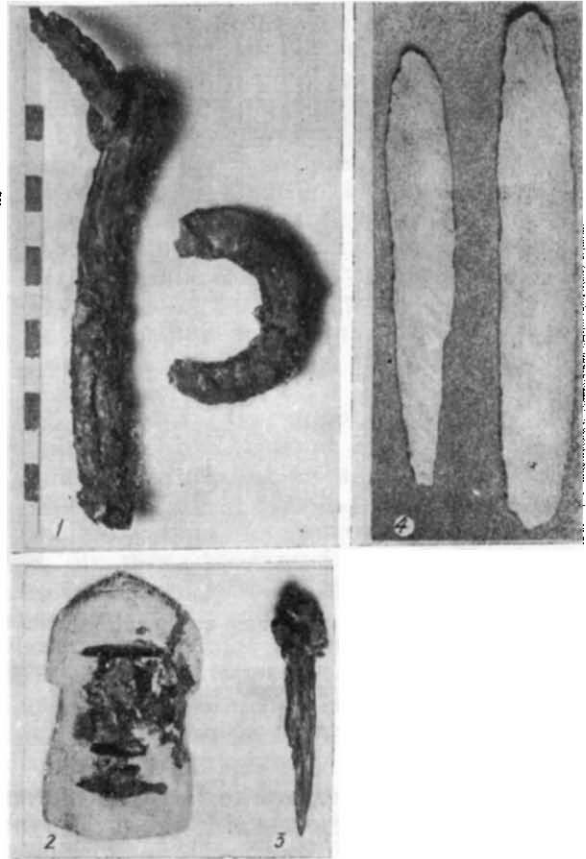

Рис. 4. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:

1 — залізні вудила (с. Бузівка, к. I, п. 2); 2 — кістяна пряжка (с. Бузівка, к. I, п. 2); 3 — залізна стріла (с. Бузівка, к. I, п. 2); 4 — кістяні накладки для лука (с. Бузівка, к. I, п. 2).

захід; 3) кістяк випростаний на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками; 4) відсутність труни; 5) наявність в могилі черепа та копит коня в анатомічному порядку; 6) зліва від небіжчика — вудила без перлиць. Всі ці особливості поєднані в описаному похованні, що й дає змогу датувати його X—XI ст. і зарахувати до печенізьких старожитностей I групи.

Поховання 4 (с. Чернявщина, к. 4, п. 3)¹⁷ було в насипу кургану на глибині 0,8 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині, витягнутий головою на захід (рис. 3, 4). На північ від черепа людини розміщувався че-

¹⁶ Плетнєва С. А. Указ. стаття, с. 155.

¹⁷ Каименко В. Ф. Розкопки курганів в с. Чернявщина Павлоградського району Дніпропетровської області (звіт за 1973 р.). — НА ІА АН УРСР, № 1974/1а.

реп коня. Біля ліктя лівої руки знайдено наконечники стріл ромбоподібною форми довжиною 5 см (рис. 5, 1). Стріли такого типу є в слов'янському шарі Саркелу¹⁸, а також у Пліснеську¹⁹ і датуються X—XI ст. Біля стегна лівої ноги лежали залишки берестяного сагайдака з кістяними обкладками довжиною 7, 5, 9, 12, 18 см (рис. 5, 2—5). Перший фрагмент завдовжки 2,5 см, решта — 1,5 см. Пластини прикрашено різьбленим орнаментом у вигляді поєднаних кіл, що утворюють вісімки. За орнамен-

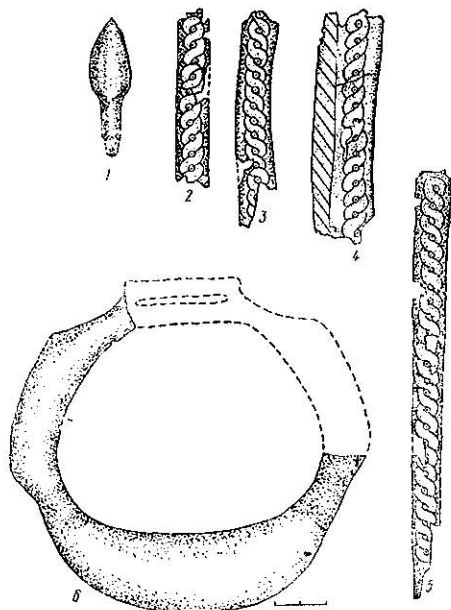

Рис. 5. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:

1 — залізна стрілка (с. Чернявщина, к. IV, п. 3); 2—5 — кістяні обкладки сагайдака (с. Чернявщина, к. IV, п. 3); 6 — залізне стремено (с. Чернявщина, к. IV, п. 3).

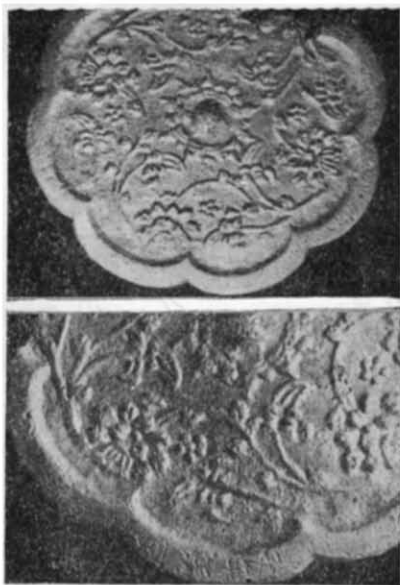

Рис. 6. Інвентар з поховань кочівників Поорелля. Бронзове дзеркало (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64).

цією пластини належать до II групи кістяних виробів згідно з класифікацією Н. В. Малиновської²⁰ (до цієї групи включено спіралеподібні та S-овидні мотиви).

Встановлено, що всі знахідки сагайдаків з різьбленими обкладками в поховальних комплексах кочівників виявлені тільки в похованнях чоловіків, хоч накладки для луків відомі й в похованнях жінок²¹. Поширення сагайдаків з обкладками такого типу характерне для другої половини XIII—XIV ст.²²

В цьому ж похованні біля лівої ноги лежало залізне стремено округлої, аркоподібною форми (рис. 5, 6). Висота його 10 см, ширина 14 см, ширина підніжки 3,5 см. Датуються подібні стремена XII—XIII ст., їх, як правило, супроводжують кістяні накладки. Поруч із стременом знайдені кістки копит коня. На кістках тазу лежав крем'яний відщеп, мабуть, від кресала. За інвентарем поховання можна датувати XIII ст.

¹⁸ Сорокин С. С. Железные изделия Саркела—Белой Вежи.— МИА, 1959, № 75, с. 185.

¹⁹ Кучера М. П. Древний Пліснеськ.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 30, п. 12(20).

²⁰ Малиновская Н. В. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей.— Города Поволжья в средние века. М., 1974, с. 137.

²¹ Малиновская Н. В. Указ. статья, с. 144.

²² Там же, с. 160.

П'яте поховання (№ 15) було виявлено під час розкопок багатощарового поселення в урочищі Пляж поблизу с. Йосипівка²³.

Поховання 5. На глибині 0,5 м лежав кістяк підлітка, випростаний на спині, головою на схід (рис. 1, 2). Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги покладені вільно, кістки стоп не збереглися. В районі хребта знайдено бронзовий гудзик з петелькою (рис. 2, 3). Діаметр його — 0,6 см. Він спаяний з двох півкуль з горизонтальним швом посередині. Такі гудзики належать до 1 типу відділу А, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова²⁴. Вони широко розповсюджені в середньовічних пам'ятках і не мають твердої дати.

Два поховання (№ 24, 64) відкриті на багатощаровому могильнику в урочищі поблизу с. Йосипівка²⁵.

Поховання № 6. Кістяк дорослої людини, випростаний на спині, головою орієнтований на південний схід, було виявлено на глибині 1,2 м (рис. 3, 2). Руки покладені вздовж тулуба, кисті — біля тазових кісток. Ноги витягнуті, анатомічний порядок кісток лівої ноги порушений. Біля черепа лежала кістка і щелепа тварини. При огляді черепа знайдено золоту візантійську монету VII—VIII ст. н. е. із зображенням візантійських царів Іраклія та Костянтина III Іраклія. У верхній частині її пробито отвір, можливо, вона використовувалась як підвіска (рис. 2, 4). Первісне використання монети як грошової одиниці вказує на зв'язок з Візантією. Повторне застосування (у вигляді підвіски) дає підставу датувати поховання часом після VIII ст., можливо, IX—X ст.

Поховання 7. На глибині 1,5 м лежав кістяк дорослої людини, випростаний на спині, головою на північний схід (рис. 3, 1). Руки були витягнуті вздовж тулуба. Кисть лівої руки покладена на тазові кістки, а кисть правої не збереглась. На плечовій кістці правої руки лежало лите бронзове (кругле, восьмипелюсткове) дзеркало з написом (рис. 6). Воно плоске, діаметром 11,5 см. Один бік диска гладкий і є дзеркальною поверхнею, протилежний повністю орнаментований. Композиція являє собою чотири гілочки з витонченими квітками на кінці. На кожній гілочці є ще по дві маленькі з листочками, які розходяться в різні сторони. Сама квітка складається з двох ярусів пелюсток, по п'ять в кожному; в центрі — по п'ять тичинок. Стебло хвилеподібне, кінець стебла однієї квітки збігається з пелюстками другої, утворюючи таким чином замкнений орнамент по колу. Між стеблом і листочками кожної квітки зображено п'ятьма крапками невеличку розетку. Центром композиції є коло (всередині його півкулястий виступ-петелька), від якого відходять 20 великих і малих променів, що чергуються між собою. Це схематичне зображення сонця. Усю композицію завершує гладка опукла облямівка 0,7 см шириною, яка оточує її по всьому колу. Описане дзеркало являє собою чудовий зразок орнаментально-декоративного мистецтва високого стилю. Це твір зрілого майстра, який має тонкий смак і досконало володіє технікою художнього лиття.

Дзеркала, тим більш цілі, не такий вже частий предмет у кочівницьких похованнях. У великій кількості вони трапляються в більш ранніх сарматських похованнях, але більшість їх фрагментована²⁶. Досить часто на них є якісь зображення або орнаменти. На бронзових дзеркалах зустрічається зображення драконів²⁷; такий сюжет є і на середньовіч-

²³ Телегин Д. Я., Беляев А. С., Кравец И. В., Молодчикова И. А. Отчет о работе археологической экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г.

²⁴ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., с. 70, рис. 12.

²⁵ Телегин Д. Я., Беляев А. С. и др. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1972 г.— НА ІА АН УРСР, № 1972/1. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1973 г.— НА ІА АН УРСР, № 1973/6.

²⁶ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское.— МИА, 1959, № 60, т. 1, с. 284, р. 19, 24, 29, 30.

²⁷ Эпиграфика Востока, 1958, вып. 12, с. 82, 83.

ному дзеркалі в пам'ятках енісейських киргизів (хакасів)²⁸. Існують екземпляри і з зображенням риб і рослинним орнаментом²⁹. Розетки квітів, подібні до описаних, знаходимо на дзеркалі середньовічного часу, де поряд з мисливською сценою є і стебла з квітами. Вироби з металу цього часу не відстають від своїх попередників, хоча форма прикрас вже не така цікава. Але майстерність виготовлення і дзеркал, і ювелірних прикрас неперевершена. На дзеркалі з Устецького скарбу в центрі, навколо вушка, наявне зображення, схоже з орнаментальною схемою згаданих знахідок³⁰. Подібна восьмипелюсткова форма досить поширена. Серед бронзових дзеркал середньовічного часу трапляються такі, що мають подібні обриси³¹. Схоже дзеркало, тільки з більш гострими пелюстками, знайдено на Дмитровському могильнику (відливка за східною моделлю VIII—IX ст.)³².

Особливий інтерес становить напис, наявність якого значна рідкість. Це одна з ознак азійських дзеркал X—XIII ст. Існують написи різного характеру. Деякі являють собою автографи майстра, вказують на місце походження. Іноді напис на бортику виконував функцію клейма, даючи дозвіл для продажу. Поширення викарбуваних написів на дзеркалах того часу пов'язане з тим, що в результаті нестачі бронзи виготовлення їх обмежувалося³³.

На орнаментованому боці дзеркала збереглися клаптики матерії розміром 6,5×8,5 см. Це, очевидно, залишки чохла, бо тканина повторює обрис одного з пелюстків і на ній є сліди окисленої міді. Чохол був зшитий з двох видів тканини—простого плетива типу рогожки і схожої на шовк.

Залишки тканини знайдені також біля лівої стегнової кістки. Це парча (розміром 6,5×3,5 см) з золотими нитками, виробка її має вигляд геометричного орнаменту. Основний колір коричневих відтінків, а лінії і крапки, з яких складається орнамент, темного, навіть чорного відтінку. В складках тканини знайдено срібну позолочену бляшку трикутної форми з маленькими дірочками в кутах, довжина її — 0,5 см. Такі бляшки, можливо, прикрашали одяг похованого.

Поруч з тканиною лежали два металевих вироби у вигляді скобок (рис. 7, 3). Біля лівої гомілкової кістки знайдено намистини (рис. 7, 2). Одна бурштинова чотиригранна, сплюснена, довжиною 1,5 см. Це рідкий тип намиста, який не може бути датуючим матеріалом. Друга намистина сердолікова, шестигранна, оранжевого кольору, прозора. Такі знахідки відомі у великій кількості на Північному Кавказі (VI—IX ст.) та в Криму (VI—IX ст.), на могильнику в Саркелі — Білій Вежі³⁴. Третя намистина керамічна, округло-біконічна, білого кольору, непрозора. Отвір для нитки широкий. Обидва виходи його окантовані валиком з залишками жовтої фарби і темної хвилі над ними. Датується вона кінцем XI ст.³⁵. Четверта намистина кришталева, кулястої форми, біла, прозора, довжиною 0,5 см. Аналогічні зразки дуже часто трапляються в Салтівському могильнику. В описаному похованні вони могли належати до речей східного поховання або до імпорту з південно-руських степів³⁶.

²⁸ *Евтюхова Л. А.* Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан, 1948, с. 48, р. 81.

²⁹ *Шавкунов Э. В.* Клад Чжурчженских зеркал.— МИА, 1960, № 86, т. 1, с. 235, р. 6 (1, 2).

³⁰ *Чернецов В. Н.* Бронзы Усть-Полуйского времени.— МИА, 1953, № 35, т. 19.

³¹ *Шавкунов Э. В.* Указ. статья, с. 234, р. 5 (1, 2).

³² *Плетнева С. А.* От кочевий к городам.— МИА, 1967, № 142, с. 143, рис. 37 (6).

³³ *Лубо-Лесниченко Е. И.* Бронзовые зеркала Минусинской котловины в предмонгольское и монгольское время (II—XVI вв.).— Страны и народы Востока, 1969, вып. 8, с. 71.

³⁴ *Деопик В. Б.* Классификация и хронология аланских украшений.— МИА, 1968, № 114, с. 135, 142; *Артамонов М. И.* Указ. статья, с. 60.

³⁵ *Львова З. А.* Стекланные бусы и браслеты из Саркела—Белой Вежи.— МИА, 1959, № 75, с. 329, р. 7 (1).

³⁶ *Щапова Ю. Л.* Стекланные бусы древнего Новгорода.— МИА, 1959, № 55, с. 169.

Крім того, знайдено також жовті та світло-зелені намистини з напівпрозорого скла, виготовлені шляхом накручування скляної маси на тверду основу (так зване зонне намисто). Екземпляри зеленого кольору в курганах трапляються рідше, ніж жовті цього ж типу. Чітка верхня хронологічна межа дає змогу вважати варіант світло-зеленого напівпрозорого намиста ознакою X ст. Воно відоме в Новгороді, де датується X ст. (без речей X ст. цей тип ще жодного разу не виявлено)³⁷.

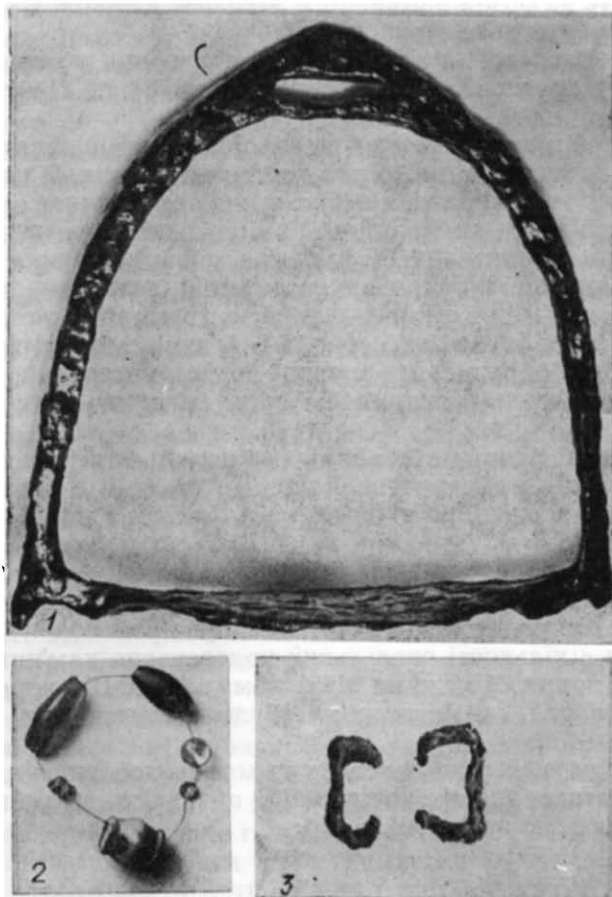

Рис. 7. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:
1 — залізне стремено (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64); 2 —
намистини (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64); 3 — залісні ско-
би (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64).

На гомілковій кістці правої ноги лежали два стремена (рис. 7, 1), повернуті підніжками на південний захід: одне — біля колінної чашечки, а друге — біля стопи. На стременній дужці є срібне карбування у вигляді геометричного орнаменту. В курганному могильнику в урочищі Лучки поблизу Канева знайдено стремено подібного типу з орнаментом на боковому ребрі³⁸. Аналогії є на городищі Княжа Гора³⁹, де вони датуються XII—XIII ст. В пам'ятках раніше XII ст. такі стремена невідомі⁴⁰. Орна-

³⁷ Деоник В. Б. Указ. статья, с. 143.

³⁸ Dabrowska E. Kurhany Rossawskie.— Archeologia, t. 8, z. 1. Warszawa—Wrocław, 1958, tabl. IX, s. 168.

³⁹ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси.—САИ, 1973, вып. Е1-36, табл. 15/6.

⁴⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., с. 16.

ментовані срібним візерунком стремена були знайдені в одній із схованок кургану № 5 Уйбатського чаатасу (розкопки Саяно-Алтайської експедиції під керівництвом С. В. Кисельова)⁴¹.

Розглянуте вище поховання можна датувати XII—XIII ст. Склад поховального інвентаря демонструє торговельні зв'язки половецького степу із середньовічним Сходом (дзеркало, стремена). Набір намиста дуже різноманітний: східного походження сердоликова намистина та бурштинова, яка вказує на обмін з північним заходом, а також маленькі скляні, можливо, давньоруського походження.

На основі виявленого матеріалу дані поховання можна розділити на дві хронологічні групи: IX—X ст. (поховання 3, 6) та XI—XIII ст. (поховання 1, 2, 4, 7).

Поховальний інвентар першої ранньої групи не відзначається багатством. Тут немає прикрас, залишків дорогого вбрання. В цих похованнях наявні предмети озброєння та кінської зброї, що свідчить про належність їх чоловікам-воїнам. Можливо, дані пам'ятки залишені печенігами.

Друга група характеризується більш різноманітними знахідками. Поряд з типовим для кочівницьких поховань інвентарем, зброєю та кінським спорядженням тут є цінні прикраси, коштовний одяг. Сама зброя також відрізняється багатством обробки. Наявність імпортних речей свідчить, як вказувалося вище, про широкі зв'язки населення, що залишило ці поховальні пам'ятки. Отже, можна припустити, що вони належали половцям.

Такий хронологічний розподіл підтверджується літописними відомостями про кочівників, які перебували на цій території. В давньоруських літописах є чотири згадки про р. Орель і всі вони у зв'язку з воєнними діями проти половців⁴².

С. О. Плетньова вважає, що половці заселяли верхів'я і пониззя р. Орелі. Розглянуті поховання розташовані в основному в середній течії ріки. Отже, вся долина її в X—XIII ст. була районом половецьких кочовищ. Судячи з кількості орельських половецьких кам'яних баб, ці кочовища сягали крайньої межі на північному заході. Що ж до зимовищ, то на південь від Орелі їх, можливо, не було⁴³. Це вже був половецький степ.

Таким чином, матеріал описаних поховань доповнює вже наявні дані про старожитності пізніх кочівників і приводить до висновку, що половці поширились по всій течії р. Орелі.

А. С. БЕЛЯЕВ
и. А. МОЛОДЧИКОВА

Погребения кочевников на р. Орель

Резюме

В статье на основе анализа кочевнических погребений на р. Орели делается вывод о заселении долины реки в IX—XIII вв. кочевыми племенами, последовательно сменявшими друг друга. Первая группа погребений на основании инвентаря датируется IX—X вв. и относится к печенежским. Изучение второй группы позволяет датировать ее XI—XIII вв. и высказать предположение, что эти памятники оставлены половцами.

Погребальный инвентарь свидетельствует о широких торговых и культурных связях кочевников с соседними оседлыми народами.

⁴¹ *Евтюхова Л. А.* Археологические памятники енисейских кыргызов.— КСИИМК, 1957, вып. 17, с. 159.

⁴² ПСРЛ. Указатель к первым восьми томам, отдел второй. Географический указатель. Спб., 1907, с. 489.

⁴³ *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния.— САИ, 1974, вып. Е4—2, с. 20.